

## ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930 (477) «17/19»

С. І. Світленко

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

### УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ «ДОВГОГО ХІХ століття» В КОНТЕКСТІ НЕЛІНІЙНОЇ ІСТОРІЇ

**На основі аналізу періодизації, соціальної бази та ідеології розкрито нелінійність поступу українського національного руху кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., показано вплив цього чинника на процес українського модерного націотворення.**

*Ключові слова:* український національний рух, «довге ХІХ століття», нелінійність, періодизація, соціальна база, ідеологія.

**На основе анализа периодизации, социальной базы и идеологии раскрыта нелінійность развития украинского национального движения конца ХVІІІ – начала ХХ в., показано влияние этого фактора на процесс создания украинской современной нации.**

*Ключевые слова:* украинское национальное движение, «долгое ХІХ столетие», нелінійность, периодизация, социальная база, идеология.

**Based on the analysis periods, the social base and ideology reveals nonlinearity progress Ukrainian national movement in the late ХVІІІ – early ХХ century shows the influence of this factor on the modern Ukrainian nation-building process.**

*Key words:* Ukrainian national movement, «long nineteenth century», nonlinearity, time periods, social base, ideology.

Теоретико-методологічні аспекти вивчення українського національного руху як важливого компоненту процесу вітчизняного націотворення викликають все більший дослідницький інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних сучасних науковців. Так, у новітній історіографії порушувалися актуальні питання його генезису, термінології, періодизації, внутрішньої структури, соціальної бази, регіональних особливостей тощо [5, с. 46–57; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12, с. 204–243; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 23; 24; 25; 26; 28, с. 64–172; 29]. Проте здійснений останнім часом історіографічний аналіз попереднього доробку вчених свідчить, що дослідники ще недостатньо висвітлювали внутрішні механізми функціонування та структуризації цього історичного явища [31, с. 39–47; 32, с. 154–167]. Втім, саме динамічний підхід до вивчення історії національно-визвольних змагань дає можливість розглянути історію українського національного руху не тільки з погляду лінійності, а й нелінійності.

Зазначене важливо, щоб позбутися теоретико-методологічного стереотипу попередніх етапів історіографії, коли дослідники прагнули показати, насамперед, безперервність, тяглість українського історичного процесу. Не применшуючи значимість такого підходу в принципі, слід відмітити, що в різних предметних напрямках української історії далеко не завжди поступ відбувався однолінійно по

висхідній. Варто згадати, що вже на початку ХХ ст. у праці «Мислі о еволюції в історії людськості» визначний український мислитель І. Я. Франко звернув увагу на не однолінійний, а хвилеподібний характер поступу («поступ наперед і поступ назад») [33, с. 81–82]. Події української історії ХХ – початку ХХІ ст. стали переконливим аргументом на користь неоднолінійної ходи історичного процесу. Це актуалізувало проблему нелінійності в історії, яка останнім часом стала предметом наукових студій. Наприклад, І. І. Колесник визначила такі риси «уявного образу нелінійної історії», як «незавершеність, нон-фінальність, поєднання лінійних і нелінійних процесів». На думку дослідниці, «важливою характеристикою нелінійного образу історії слугує багатовимірність, багатовекторність історичного буття» і з цим не можна не погодитися [13, с. 169].

Осмилення цієї наукової проблеми спробуємо здійснити на прикладі історії українського національного руху «довгого ХІХ століття» як ще недостатньо вивченого і водночас вельми важливого з погляду на особливості початкових стадій українського модерного націотворення. Нелінійна історія як наукова категорія ще потребує детальної розробки. Напевно не випадково її визначення відсутнє навіть у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» на 170 тис. слів. Виходячи зі змістових характеристик антоніма «лінійний», можна визначити, що **«нелінійний» – це такий, який має перерви протяжності, поступовості, тобто траскторію історичного часу не прямолінійну, не послідовну, не тяглу** [1, с. 490–491].

На наш погляд, проблема нелінійності українського національного руху «довгого ХІХ століття» може бути розглянута в кількох змістових компонентах. Серед них слід виділити такі як періодизація, соціальна база, ідеологія.

Безумовно, одним із ключових аспектів для усвідомлення нелінійності розвитку українського національного руху є його періодизація. За всієї багатоманітності підходів до визначення її критеріїв, що вже досить повно віддзеркалено в історіографії, варто вказати на універсальність таких із них, як ідеологія, соціальна база, організаційна структура та основні види діяльності. Тож проаналізуємо основні стадії українського національного руху кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. за цими критеріями.

Перша стадія українського національного руху, що охоплювала період від кінця ХVІІІ до середини 1840-х рр., характеризувалася утвердженням романтичної ідеології, яка поступово витісняла попередні світоглядні системи, зокрема барокову, просвітницьку тощо. Саме в романтичному ідейному просторі зміцнювалися паростки української національної свідомості в її модерному розумінні. В цей час домінуючі позиції в українському русі посідав тип корпоративного станового опозиціонера (шляхтича-дворянина в підросійській та священика-грекокатолика в півдавстрійській Україні), діяльність якого не виходила за межі ініціативи окремих осіб або нечисленних гуртків та груп, та виявлялася здебільшого в культурницькому «збиранні спадщини». У цілому сутність цієї стадії слід розглядати як **академічне культурництво**, яке заклало основи цілого спектра галузей нової національної культури та науки. Тодішня політична тенденція в українському русі була ще досить невиразною і слабкою [5, с. 24–30; 9; 14; 15, с. 199].

На другій стадії українського національного руху, що об'єднувала період від середини 1840-х до кінця 1880-х рр., утвердилася раціоналістична ідеологія різночинської, народолюбної інтелігенції. Цей світогляд ґрунтувався на позитивістській методології пізнання світу й містив не тільки опозиційні ліберально-демократичні, а й соціально-революційні ідеї. Головними організаційними формами діяльності українських народолюбців Наддніпрянщини та народовців Східної Галичини стали «старі» й «молоді» громади, гуртки, організації, товариства, завдяки яким різні галузі української національної літератури, мистецтв, освіти, науки, політики почали освоюватися змістовно, структурно та функціонально.

Основний зміст цієї стадії українського національного руху доцільно кваліфікувати як **культурно-політичне народолобство/народовство**, яке, поряд з національним культурництвом, висувало й політичні ідейні смисли, почало опановувати й політичні форми діяльності. Українські народолобці й народовці зробили спроби консолідації з народними масами, насамперед селянством, що знайшло вияв у масовому «ходінні в народ», вивченні народної історичної та культурної спадщини, розповсюдженні різноманітних знань засобами освіти, науки, літератури, мистецтва, книговидання, преси тощо [5, с. 66–72; 8; 10; 16; 21; 24; 26; 28].

Нарешті, третя стадія українського національного руху періоду від 1890-х рр. до 1917 р. характеризувалася утвердженням початків української національної модерністичної ідеології з притаманним їй теоретико-методологічним плюралізмом (від лівосоціалістичних напрямів до правонаціональних та консервативних), розбудовою першого покоління національних політичних партій, що гарантувало утвердження чітких інституційних форм, ширшою соціальною базою, яка включала не тільки українського інтелігента чи священика, а й національного буржуа, селянина та робітника. На рубежі XIX–XX ст. українські діячі не припиняли опікуватися національно-культурницькими завданнями, хоча все більше захоплювалися політичною пропагандою та агітацією. Ця стадія українського національного руху може бути визначена як **національно-політичний модерн** [2; 3; 4; 11; 12, с. 217–218; 16; 19; 22; 24; 26; 30].

Як бачимо, за всіма основними представленими критеріями три стадії українського національного руху додержавного періоду модерної епохи виявили лише певну, часткову поступовість і водночас нелінійність. Вона простежується, передусім, у змінах концептів ідеології та рушійних сил соціальної бази, що привело до еволюції національного руху від станово-корпоративного, елітарного, згодом демократично-різночинського, який прагнув вийти за межі вузькостанових, вузькокласових інтересів, до загальнонаціонального, модерного. Те ж саме простежується в еволюції форм і методів діяльності – від академічно-елітарного культурництва зі збирання староукраїнської культурно-історичної спадщини через поєднання народолобного/народовського культурництва і початків політичної роботи до домінанти політичної загальнонаціональної партійної боротьби з допоміжним модерним культурництвом у рамках побудови інтелектуального проекту нової України.

Нелінійність розвитку українського національного руху можна чітко простежити на прикладі внутрішньої періодизації трьох його стадій. І якщо перша з них узагалі не є показовою, тому що це явище української історії ще перебувало на початковому етапі зародження, формування, то аналіз другої та третьої стадій є свідченням певної нелінійної тенденції, якщо не сказати закономірності.

Нелінійність періодизації другої стадії українського національного руху цілком очевидна. Так, якщо заснування і діяльність Кирило-Мефодіївського братства 1846–1847 рр. та політичні й етнокультурні здобутки західних українців періоду «весни народів» 1848–1849 рр. слід повною мірою визначити як прикмети піднесення українського національного руху другої половини 1840-х рр., то наступний часовий проміжок від кінця 1840-х рр. до кінця 1850-х рр. не можна не розцінювати як відступ і спад активності передового українства у боротьбі за соціальні й національні права.

Певна хвилюподібність розвитку характерна і для періоду 1860-х рр. Приміром, якщо початок цього десятиліття характеризувався новим піднесенням українського національного руху і в підросійській, і в півдавстрійській Україні, то з його середини знову спостерігався черговий спад активності. Проте вже від кінця 1860-х – початку 1870-х рр. діяльність спочатку галицьких народовців і майже синхронно з ними наддніпрянських громадівців-народолобців позначилася позитивною динамікою поступу.

Щоправда, впродовж 1870–1880-х рр. нелінійність розвитку українського національного руху посилилася. У Наддніпрянській Україні позитивний розвиток по висхідній, що відновився на початку 1870-х рр., ускладнився спочатку Емським указом Олександра II 1876 р., а згодом усією загальною суспільною атмосферою Російської імперії часів консервативно-охоронної політичної стабілізації Олександра III, що тривала від початку 1880-х до середини 1890-х рр. Характерно, що в цей період найбільш активну роль в українському національному русі відігравали громадівські осередки Києва та Одеси, а меншою чисельністю й активністю вирізнялися громади Полтави, Харкова та Чернігова [5, с. 70–71; 10, с. 72–104].

На західноукраїнських теренах загальна суспільно-політична обстановка після проведення конституційних реформ другої половини 1860-х рр. австрійського імператора Франца-Йосифа I вирізнялася більш сприятливими умовами, а тому 1870–1880-ті рр. характеризувалися посиленням діяльності галицьких народовців, виникненням і зростанням впливу радикалів за поступового послаблення москвофілів. Поряд із цим відбувається активізація українського національного руху на Буковині [5, с. 73–77; 6, с. 440–442; 16, с. 429–432].

Внутрішня періодизація третьої стадії українського національного руху також є свідченням нелінійності його розвитку. Адже впродовж 1890-х рр. Східна Галичина, яка перетворилася на «український П'ємонт», помітно випереджала регіони Наддніпрянщини в ідеологічному й організаційному вимірах української етнонаціональної свідомості. Адже саме там сформувався повний спектр українських політичних партій, чітко окреслених ідейно й організаційно [23].

У Наддніпрянщині український національний рух розвивався від «Братерства тарасівців» до «Молодої України» в напрямку політизації та партизації. Виявом цієї ж тенденції стало створення з ініціативи В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського Всеукраїнської загальної організації, що об'єднала свідомих українців із традиційних українських громад. Утім перші українські політичні партії утворилися в Наддніпрянщині лише на початку ХХ ст. Початкові етапи їхнього функціонування вирізнялися нелінійністю поступу і пройшли не менш як дві фази піднесення і спаду. Перша з них характеризувалася наростанням активності напередодні та в період російської демократичної революції 1905–1907 рр. і наступним спадом часів політичної реакції 1907–1909 рр., а друга – новим суспільно-політичним піднесенням 1910–1913 рр. і черговим суспільно-політичним спадом періоду Першої світової війни [2; 19; 20, с. 90–158].

Нелінійність розвитку українського національного руху спостерігається в процесі аналізу його ідейних складових, що зумовлювалося суттєвими регіональними особливостями українських земель. Так, від кінця ХVІІІ ст. і майже до початку ХХ ст. роль провідного суспільного рушія в українському національному русі на західноукраїнських землях виконували передові представники греко-католицьких священиків, ідейне лідерство яких лише поступово перебрали на себе репрезентанти місцевої інтелігенції. Прикметно, що ідейно й організаційно в західноукраїнському суспільно-політичному русі виокремилися три основні течії – русофіли/москвофіли, народовці та радикали. Кожна з них була самостійним суб'єктом суспільного життя і вела конкурентну боротьбу не тільки поміж собою, а й ідейно опонуючи зовнішнім контрверсійним силам – офіційному Відню та його ставленикам – польським або пропольським суспільно-політичним силам [29, с. 279–284].

Важливою ідейною особливістю українського національного руху на західноукраїнських землях була більш чітка ідейна диференціація, яка зумовлювалася наявністю в ньому послідовників трьох світоглядних доктрин – консервативної, демократичної та радикально-соціалістичної. Не менш суттєво, що у Східній Галичині найбільш рано (ще з часів «весни народів») викристалізувалася чіт-

ка політична тенденція, яка вже у другій половині XIX ст. повною мірою виявила себе в усіх трьох ідейних течіях і нічим не поступалася культурництву. Характерно, що найбільш енергійно український національний рух розвивався на Східній Галичині. Натомість на Закарпатті та на Буковині він вирізнявся меншою динамікою й більш повільним ідейним розмежуванням [16, с. 418–420; 6, с. 438–442; 17, с. 388–390].

У Наддніпрянській Україні роль передового проводу на першій стадії українського національного руху виконували представники патріотичної частини шляхти-дворянства, так звані прогресивні консерватори, на зміну яким з 1840-х рр. прийшли репрезентанти різночинської інтелігенції, до складу якої входили діячі літератури та мистецтва, освіти та науки, чиновництва, православно-го духівництва та військових кіл тощо. Цікаво, що впродовж тривалого часу соціальним джерелом цієї інтелігенції були вихідці із дворянського стану-класу, які уособлювали феномен дворянина, який кається і прагнув віддати «свій борг» народові.

На відміну від західних регіонів у підросійській Україні український національний рух характеризувався меншою ідейною диференціацією. Так, в ідеології кириломефодіївців та й українських громадівців-народолюбців 1860-х рр. лише накреслилися дві основні ідейні тенденції – ліберально-демократична і радикально-демократична, які тільки впродовж 1870–1880-х рр. виокремилися у дві ідейні течії, що знайшло вияв у поділі на більш помірковані «старі» та більш радикальні «молоді» громади. Проте різкого світоглядного розмежування в цих напівлегальних, ідейно аморфних організаціях так і не сталося [28, с. 138–140, 158–159].

Указаний феномен можна пояснити тим, що в Наддніпрянській Україні найбільш радикальні елементи українства розчинялися в русі загальноросійського соціально-революційного народництва, тоді як консервативні здебільшого поповнювали лави російського консервативно-охоронного табору. Ідейна аморфність українських громад, ліберально-демократичних у своїй основі, зумовлювалася, крім вищезазначеного, як впливами земського ліберального руху, так і наслідками жорсткого протистояння між російськими революційними і урядовими колами, що продукували рецидиви «червоного» і «білого» терору.

Лише на початку XX ст. в українському національному русі Наддніпрянщини виокремилися дві чіткі, але не рівновеликі ідейні течії, які уособлювали автономістів-федералістів (порівняно широкого спектра від революційних соціал-демократів до ліберал-демократів) і самостійників-націоналістів [5, с. 83–97]. Активізація діяльності українських політичних партій спричинила розширення карально-примусової політики самодержавства, яка здійснювалася адміністративною, правоохоронною, цензурною та судовою структурами царату. Напередодні та в період Першої світової війни обвинувачення діячів українських політичних партій нерідко здійснювалися за допомогою давно апробованих кліше, таких як «мазепинство» і «сепаратизм» [27, с. 605–611].

Таким чином, аналіз періодизації, соціальної бази, ідеології українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст. показує, що нелінійність була характерною прикметою його структури та функціонування впродовж усього «довгого XIX століття». Можна припустити, що цей чинник був одним із тих, що зумовлював уповільненість процесу українського націотворення, не сприяв національній консолідації.

Проте його наявність обумовлювалася не тільки людським фактором, а й низкою об'єктивних зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед них слід, насамперед, відмітити такий, як адміністративно-територіальна розмежованість українських земель між двома імперіями, в кожній з яких склалася власна державно-політична система і суспільно-політична ситуація. Не слід відкидати й досить сильні впли-



ви польського національного й російського визвольного рухів, що теж позначалися на поступі українських національно-визвольних змагань. Не менш впливовою була духовно-культурна, етнічна, ментальна своєрідність різних українських регіонів, з сукупності яких поступово, суперечливо, не лінійно по висхідній вибудовувалися основи молодшої модерної української нації.

Безумовно, не можна абсолютизувати нелінійність у процесі українського націотворення. Напевно, одним із актуальних дослідницьких завдань буде аналіз співвідношення лінійності й нелінійності. Цілком можливо, що предметом наукового розгляду має стати дефініція полілінійності в контексті українського націотворення. Всі ці пошуки сприятимуть розв'язанню важливої та актуальної проблеми, яким є процес творення української модерної нації.

### Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2001.
2. **Ветров Р. І.** Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.) : навч. посібник / Р. І. Ветров. – Дніпродзержинськ, 1997.
3. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1996.
4. **Головченко В.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Х., 1996.
5. **Грицак Ярослав.** Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С. 73–101.
6. **Добржанський Олександр.** Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці, 1999.
7. **Єсельчик С.** Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Єсельчик. – Мельбурн, 1994.
8. **Єсельчик С.** Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. / С. Єсельчик. – К., 2010.
9. **Катренко А. М.** Український національний рух ХІХ століття. Частина І. Перша половина ХІХ ст. : навч. посібник для студентів історичного факультету / А. М. Катренко. – К., 1998.
10. **Катренко А. М.** Український національний рух ХІХ століття. Частина ІІ. 60–90-ті роки ХІХ ст. : навч. посібник / А. М. Катренко. – К., 1999.
11. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини, 1900–1917 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К., 1998.
12. **Колесник І. І.** Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття) : навч. посібник / І. І. Колесник. – К., 2000.
13. **Колесник Ірина.** Український гранд-нарратив: ретроспективи і перспективи / Ірина Колесник // Ейдос. – 2008. – Вип. 3. – С. 153–177.
14. **Кравченко В. В.** Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ століття) / В. В. Кравченко. – Х., 1996.
15. **Лисяк-Рудницький Іван.** Структура української історії в ХІХ столітті : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 193–202.
16. **Лисяк-Рудницький Іван.** Українці в Галичині під австрійським пануванням : у 2 т. // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 413–450.
17. **Магочій Павло-Роберт.** Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород, 2012.
18. **Магочій П.** Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
19. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х., 2007.
20. Нариси з історії українського національного руху : колект. моногр. / відп. ред. д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей. – К., 1994.
21. Нарис історії «Просвіти» / уклад. Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Сердюк. – Л. ; Краків ; Париж, 1993.

22. **Онопрієнко В. І.** Історія української науки XIX–XX століть : навч. посібник / В. І. Онопрієнко. – К., 1998.
23. **Павко А. І.** До питання про формування партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 3 (24). – С. 136–144.
24. **Побірченко Н. С.** Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : моногр. / Н. С. Побірченко. – К., 2002.
25. **Сарбей В. Г.** Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.
26. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України : в 15 т. / В. Г. Сарбей / Серія «Україна крізь віки». – Т. 9. – К., 1999.
27. **Сарнацький О. П.** Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006.
28. **Світленко С. І.** Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.
29. **Субтельний Орест.** Україна. Історія / Орест Субтельний. – К., 1991.
30. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
31. Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер ; пер. з нім. – К., 2011.
32. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / кол. моногр. за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2004.
33. **Франко І. Я.** Мислі о еволюції в історії людськості : в 50 т. : збір. тв. / І. Я. Франко. – Т. 45. – С. 76–139.

*Надійшла до редколегії 10.06.2013*

УДК 94 (477.7) «17»

**О. М. Посунько**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

### **КАТЕРИНОСЛАВЩИНА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст. У МАТЕРІАЛАХ СУДОВИХ УСТАНОВ КРАЮ**

**Присвячено аналізу інформаційних можливостей документів судових установ Катеринославщини останньої чверті XVIII ст., які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області. Особлива увага приділяється краєзнавчому матеріалу.**

*Ключові слова:* нижній земський суд, судова палата, совісний суд, Катеринославське намісництво.

**Посвящено анализу информационных возможностей документов судебных инстанций Екатеринославщины последней четверти XVIII в., которые хранятся в Государственном архиве Днепропетровской области. Особое внимание уделено краеведческому материалу.**

*Ключевые слова:* нижний земский суд, судебная палата, совестный суд, Екатеринославское наместничество.

**This article is devoted to analysis of information capabilities of Yekaterinoslav juridical instances' documents of the last quarter of 18th century, which are stored in the State Archives of Dnipropetrovsk region. Particular attention is paid to local history materials.**

*Key words:* lower territorial court, appellate court, chancery court, Yekaterinoslav vicegerency.